

**АБАЙ ТІЛІ ЖӘНЕ ТҮРКІ ТІЛДЕРІНЕ ОРТАҚ ФОНЕТИКАЛЫҚ
ҚҰБЫЛЫСТАР: ТАРИХИ-САЛЫСТЫРМАЛЫ ЗЕРТТЕУ**

Оданова Сагира Амангелдіқызы

*филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Қ. Сәтбаев атындағы Қазақ
ұлттық техникалық зерттеу университеті, Қазақстан, Алматы қ.,*

ORCID: [0000-0003-2939-7198](https://orcid.org/0000-0003-2939-7198)

E-mail: sagira68@mail.ru

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15272098>

***Аңдатпа:** Мақалада Абай шығармаларындағы бүгінгі әдеби тілімізден өзгеше қолданыстар мен тілдік ерекшеліктер фонетикалық айырмашылықтар тұрғысынан қарастырылды. Ақын өлеңдері мен қара сөздеріндегі көне түркі тіліне тән фонетикалық формалар тарихи-салыстырмалы әдіспен зерттеліп көрсетілді. Зерттеу жұмысында Абай қолданысындағы «ұғлы, тұғры, тұғралы, түзік, ұлық», т.б. фонетикалық ескіліктер түркі ескерткіштеріндегі деректер негізінде талданды. Олардың ескі қазақ жазба тілі мен қазіргі қазақ тіліне қатыстылығы жайлы тұжырымдар айтылды.*

Әдеби тілден өзгеше формалардың қолданылуы, кітаби тілдің, яғни шағатайшаның әсері екендігі дәлелденген. Ақын көне түркі тілінің негізгі фонетикалық ерекшеліктерін ұтымды қолдана білгендігі, өлеңдерінде көбіне оны ұйқас құрау, буын құру үшін пайдаланса, қара сөздерінде әдейі ескі қазақ жазба тілі үлгісінше қолданғандығы талқыланады.

***Кілт сөздер:** Абай тілі, фонетикалық құбылыстар, әдеби тіл, тілдік ерекшеліктер, көне түркі тілі.*

Қаржыландыру көзі: Бұл зерттеуді ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым Комитеті қаржыландырған (грант «АР23487324 «Қазақ тілін түркітілдес студенттерге цифрлық технологиялар негізінде транслингвалды аспектіде оқыту»)

Кіріспе

Академик Рабиға Сыздықова көркем шығармалардың тілін зерттеу барысында әрбір ақын-жазушының өзіндік шеберлік тәсілдері мен тілдік ерекшеліктерін талдауға баса назар аудару қажет екенін атап өтеді [1, 330].

Осы зерттеуде біз Абайдың жеке сөз қолданыстарын, әсіресе оның ерекше фонетикалық ерекшеліктерін қарастырамыз. Бұл фонетикалық ерекшеліктерді қазіргі әдеби тіл нормаларымен салыстыра отырып талдауға тырыстық. Зерттеу барысында Абай шығармаларындағы фонетикалық тұлғаларды талдауда көне түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдеріндегі деректерді негізге алдық.

Абай шығармаларындағы көне түркілік сипаттағы *«ұғлы, тұғры, тұғралы, түзік, ұлық»* сияқты сөздер тарихи ескерткіштер тілінде жиі кездеседі. Бүгінде бұл формалар қазақ тілінің күнделікті қолданысында болмаса да, олар кейбір авторлардың шығармаларында және ауыз әдебиеті үлгілерінде сақталған.

Абайдың осындай фонетикалық қолданыстары тек оның шығармашылығына ғана емес, жалпы қазақ әдеби тілінің даму үдерісіне қатысты маңызды дерек көзі болып табылады. Бұл сөздердің қазіргі әдеби тіл нормаларымен салыстырыла талдануы – тілдік тарихи сабақтастықты анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, зерттеу барысында көне түркі жазба жәдігерлері мен қазіргі түркі тілдерінің материалдары да қарастырылды.

Ақын тілін зерттеген ғалым Р. Сыздықова бұл қолданыстарды *«фонетикалық ескіліктер»* деп атап, олардың бірнеше түрін жіктейді:

а) көне сөздер (архаизмдер);

ә) ескірген сөздер (историзмдер);

б) фонетикалық, морфологиялық және орфографиялық ерекшеліктер [2, 11].

Біз өз зерттеуімізде Абай шығармаларындағы фонетикалық ескіліктерді екі негізгі топқа бөліп қарастырдық: *сөз ортасында «г/ғ» дыбысының сақталуы және сөз соңында «к/қ» дыбысының сақталуы.*

Сөз ортасында «г» дыбысының сақталуы

Абай шығармаларында сөз ортасында «ғ» дыбысының қолданылуы ежелгі түркілік тілдік ерекшеліктердің көрінісі ретінде сақталған.

Ұғлы → **ұлы** сөзінің қолданылуы:

Буынсыз тілің,

Буулы сөзің

Әсерлі адам ұғлына.

Кісінің сөзін

Ұққыш-ақ, өзің,

Қисығын түзеп тұғрыға [3, 294].

2. *Ей, жүрегімнің қуаты, перзентлерім! Сіздерге адам ұғылының мінездері тұғралы біраз сөз жазып, ядкар қалдырайын (38-қара сөз).*

Бұл қолданыстар Абай шығармаларында тарихи фонетикалық құбылыстардың сақталуын дәлелдейді және оның тілінде көне түркілік дәстүрдің жалғастығын көрсетеді.

Қазақ әдеби тілінде ұл түрінде қолданылатын сөз Абай шығармаларында ескі жазба тіл нормасына сәйкес **ұғыл (адам ұғлы)** фонетикалық нұсқасында

кездеседі. Көне түркі және шағатай тілдерінде сөз ортасындағы «ғ» дыбысы қазақ тілінде жиі түсіріліп немесе «у» дыбысына алмасатыны белгілі. Мәселен, көне түркі тіліндегі *уғыл, туғры, ағу, сығыр, ағыр, йағуқ* сөздері қазіргі қазақ тілінде *ұл, тура, у, сиыр, ауыр, жуық* түрінде өзгерген.

Ескі жазба мәтіндерде, әсіресе шағатай тіліндегі ескерткіштерде, көне түркілік фонетикалық заңдылықтар жиі сақталған. Сондықтан Абай шығармаларында кездесетін шағатай тілінің ерекшеліктерін тілдік тұрғыдан жан-жақты зерттеу өзекті болып табылады. Абай қолданған **ұғыл** формасын көне түркі дәстүріне тән фонетикалық құбылыс ретінде қарастыруға толық негіз бар.

Қазақ тіліндегі **ұл** сөзінің тарихи даму кезеңдерін қарастырғанда, оның әртүрлі түркі тілдік ескерткіштердегі нұсқалары айқын көрінеді. Орхон жазбаларында бұл сөз **оғыл** (Күлтегін жазбасы), көне ұйғыр жазба жәдігерлерінде **оғул** (Maiytrisimit 8-40), Қарахан дәуірінің жазба мәтіндерінде **оғыл/оғул** түрінде кездеседі. Мысалы, «Әкесе ащы алма жесе, ұлының тісі қышиды» (DLT (Divanu Lugatit Türk) 421/330) мәтелінде бұл сөз «**ұлы**» мағынасында жұмсалған.

Ұғыл варианты қазақ тіліндегі мақал-мәтелдерде де сақталған:

1. *Ер ұғыл тап, еркеленіп жат* [4, 119].
2. *Жарлының ұғлы болғанша, байдың құлы бол* [4, 174].
3. *Сыйлағанды сыйла, атаң құлы түңілер, сыйламағанды сыйлама, пайғамбар ұғылы түңілер* [4, 299].

Тұғры «тура».

Тілімізде *тура* деп жазылатын сөз Абай өлеңінде бір жерде көнеше *тұғры* тұлғасында жұмсалған:

1. Кісінің сөзін
Ұққыш-ақ, өзің,
Қисығын түзеп *тұғрыға* [3, 294].

Көне түркі жазба ескерткіштерінде *тоғру* сөзі әртүрлі мағыналық және фонетикалық нұсқаларда кездеседі. Көне ұйғыр жазба мұраларында бұл сөз «*тура, дұрыс*» мағынасында қолданылған (EUTS (Eski Uygurca Sözlük) 243). Диуани лұғатит түрkte тоғру сөзі бастапқыда «*қылыш, қанжар немесе пышақтың сабына салынатын ұшы*» деген мағынаны білдірген (DLT 212/182). Ал мәмлүк қыпшақ жазба жәдігерлерінде тоғру сөзі «*дұрыс, тура*» мағынасында қолданылған (KırTS (Kırçak Sözlüğü) 279).

Шағатай тіліндегі жазбаларда, нақты айтсақ Лутфи диуанында *тоғры* сөзі «тура» деген мағынада кездеседі (LD 614). Сонымен қатар, бұл сөз анадолы түркі жазба жәдігерлерінде *тоғры, доғры, тоғру, торғу* нұсқаларында «дұрыс» мағынасында тіркелген [5, 31].

Қазіргі түркі тілдеріндегі ұқсас нұсқаларын қарастырсақ, тува тілінде *доора* «төтесінен, көлденең, бұра, кесе» мағынасында (EUTS 143), хакас тілінде *тоғыр* «қарсы бет, арғы жақ» (ХРС 229), алтай тілінде *туура* «жанынан, қасынан; ені, кеңдігі» (Алтай Сөздігі 382), якут тілінде *туора* «көлденең, құлаштап, жанынан» (ЯРС 403) мағынасында қолданылып келеді.

Осы деректерді негізге ала отырып, тура сөзінің көне формасының қолданысы негізінен қарлұқ (өзбек, ұйғыр) және оғыз (түрікмен, түрік) тілдерінде жиі байқалатынын айтуға болады. Ал Абай қолданған тұғры нұсқасы шағатай әдеби тіліне тән элементтердің бірі болуы ықтимал. Шағатай тілінің қазіргі мұрагерлері болып саналатын өзбек және ұйғыр тілдерінде бұл сөздің көнелік сипатын сақтауы, сондай-ақ татар және башқұрт тілдеріндегі осы форма кітаби сөз ретінде белгіленуі – оның шағатай тілдік негізден таралғанының айқын дәлелі.

Тұғралы // «Туралы» терминінің тарихи фонетикалық өзгерісі

Қазіргі қазақ әдеби тілінде «туралы» түрінде қолданылатын сөз Абай шығармаларында «туғралы» нұсқасында кездеседі. Бұл сөздің шағатай тілінің фонетикалық заңдылығына сәйкес келгенін қара сөздерінен байқауға болады:

"Ей, жүрегімнің қуаты, перзентлерім! Сіздерге адам ұғылының мінездері туғралы біраз сөз жазып ядқар қалдырайын" (38-қара сөз).

Абай қолданған «туғралы» нұсқасы жоғарыда аталған «ұғыл» (қазіргі «ұл») сияқты фонетикалық өзгеріске ұшыраған сөздердің қатарына жатады. Бұл форма көне түркі тілінде «туғралы» нұсқасында тіркелген, кейіннен қазақ тілінде «туралы» нұсқасына айналған.

Шағатай тілінің заңдылықтарына сәйкес Абай қара сөздерінде осы көнелікті сақтап, «туғралы» нұсқасын қолданған. Бұл форманың қазіргі түркі тілдерінде кең таралмағанын, негізінен шағатай тілінің заңды жалғасы болып табылатын қарлұқ тобына жататын тілдерде ғана кездесетінін көруге болады.

Мысалы: ұйғыр тілінде – *тоғрулуқ* «туралы» (YUTS 416); өзбек тілінде – *тоғрида* «туралы» (УТИЛ 261); қырғыз және қарақалпақ тілдеріндегі «туралы» сөзінің у дыбысының ұзын дауысты нұсқада сақталуы оның бастапқы «ғ» дыбысынан туындағанын көрсетеді:

Қырғыз тілінде – *тууралу/тууралуу «туралы, жайында»* (KS 766);
қарақалпақ тілінде – *тууралы «сол мағынада»* (КкРС 658)

Осылайша, Абайдың *«туғралы»* формасы қазақ тілінің даму тарихындағы маңызды фонетикалық өзгерістердің бірін көрсетеді және оның шығармаларындағы шағатай тілінің ықпалын анықтауға мүмкіндік береді.

Сөз соңында «к/қ» дыбысының сақталуы және оның тарихи негізі

Көне түркі тілінде сөз соңында «ғ/г» дыбыстары сақталған. Мысалы: *улуғ, торуғ, сүңгүғ, сарығ, кичиг, елиғ, арығ* т.б.

Алайда, қазақ тілінің тарихи даму барысында бұл сөздердегі соңғы «ғ/г» дыбыстары түсіп қалды немесе «к/қ» дыбыстарына айналды. Мұндай құбылысты ескі қазақ жазба тілінде, әсіресе, шағатай тілінің ықпалы бар мәтіндерде байқауға болады.

Шағатай тілі арқылы қазақ тіліне жеткен формалар: улуғ → улуқ, торуғ → торуқ, сүңгүғ → сүңгүк, сарығ → сарық, кичиг → кичик, елиғ → едик, арығ → арық.

Ал қазіргі қазақ тілінде бұл сөздерден «ғ/г» және «к/қ» дыбыстары түсіп қалып, мынадай тұлғалар орнықты: *ұлы, торы, сүңгі, сары, кіші, елі, ару*

Дегенмен, қазақ тілінде сөз соңындағы «к/қ» дыбыстары сақталып қалған бірқатар сөздер бар: *Ыстық (негізі, ыссы болу керек еді), Құдық (құйы → құдық, себебі құдық қазу барысында төбесіне құй салынған), Ұлық (ұлы), Ұрық (ру).*

Абай шығармаларындағы «түзік» тұлғасы

Абайдың қара сөздерінде көне формалардың сақталғандығын байқауға болады. Соның бір мысалы – қазіргі қазақ тілінде «түзу» деп қолданылатын сөздің «түзік» түрінде кездесуі:

"Тамам жұртқа бұзық болма, түзік бол деп жарлық шашып, жол салады екен..." (28-қара сөз). Бұл жерде «түзік» сөзі шағатай тілінің әсерімен келген ескі тұлға екені анық. Түркі тілдерінің кейбірінде осы форма сақталған: *өзбек тілі – тўғри («тура, дұрыс»), ұйғыр тілі – тоғра («тура, түзу»), татар тілі – тугры («тура, дұрыс»).*

Абай шығармаларында кездесетін «түзік» тұлғасы – көне түркілік «түзүк» нұсқасының шағатай тіліндегі көрінісі. Қазақ әдеби тілі дамыған сайын бұл сөз «түзу» түрінде қалыптасты. Абайдың қара сөздеріндегі осындай көне тұлғалар оның шығармаларының тарихи-лингвистикалық маңыздылығын көрсетеді.

«Түзік» формасының шығу тегі және қолданылуы.

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

Ғалым Рәбиға Сыздықованың пікірінше, Абай «түзік» сөзін шағатай тілінің әсерінен емес, «бұзық – түзік» *тұлғалық параллелизмін* жасау үшін таңдаған. Бұл өте орынды тұжырым, өйткені Абайдың шығармашылығында сөздік үйлесімділікке ерекше мән берілген.

Алайда, «түзік» формасы тек Абайда ғана емес, одан бұрынғы ақындар шығармаларында да кездеседі. Мысалы, Шал ақын:

*Бұл дүниенің мысалы
Ұшып өткен құспен тең.
Өмірде көрген жақсылық
Ұйықтап өткен түспен тең.
Атадан мирас ақылың,
Түзік айтқан мақұлың
Ләзім болған іспен тең.
Үлкеннен көрген зорлығың,
Ойлап тұрсаң, бозбала,
Дұшпаннан көрген күшпен тең (Шал ақын).*

Бұл «түзік» тұлғасының тек қана ұйқас үшін емес, тарихи қолданысы бар екенін көрсетеді. Көне түркі тіліндегі «түзік» тұлғасы көне түркі жазба ескерткіштерінде «түзік» сөзі ретінде қолданылған: «түзік» – *дұрыс, түзу, лайықты*». Орхон-Енисей жазбаларында бұл сөз «түзіг» (*түзу, дұрыс*) түрінде кездеседі. Қарахандық дәуірінде «түзік» формасында қолданыста болған. Шағатай тілінде де бұл сөз «түзік» немесе «дүзүк» болып кездесуі мүмкін, бірақ бұл оны тек шағатай тілінің әсері деп қарастыруға жеткіліксіз.

Абайдың қолданысындағы «дүзу» **формасы**, Абай «*Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы*» еңбегінде «түзік» сөзін «дүзу» формасында береді. Бұл көне түркілік «түзік» сөзінің қазақ тілінде әртүрлі нұсқада қолданылғанын көрсетеді.

Құбылыс	Мысалдар	Қорытынды
Көне түркі дәуіріндегі қолданысы	Орхон-Енисей жазбаларында «түзіг» (<i>түзу, дұрыс</i>) түрінде кездеседі. Қарахандық кезеңде «түзік» формасында қолданыста болған.	«Түзік» тұлғасы көне түркі тілдерінен бастау алады.
Абай қолданысы	Абай шығармаларында «түзік»	Абай бұл сөзді әдеби

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

		сөзі «бұзық – түзік» антонимдік жұбы ретінде қолданылған. Кейбір еңбектерінде «дүзу» нұсқасы да кездеседі.	үйлесімділік үшін пайдаланған, бірақ шағатай тілінің ықпалы емес, көне түркілік негізі бар.
Шал ақын қолданысы	Шал ақынның өлеңдерінде «түзік» сөзі кездеседі.		Бұл сөз Абайға дейінгі қазақ әдеби тілінде де қолданылғанын көрсетеді.
Шағатай тіліндегі ықтимал нұсқалар	Шағатай тілінде «түзік» және «дүзүк» нұсқалары кездеседі.		Дегенмен, «түзік» тұлғасын тек шағатай тілінің ықпалымен байланыстыру дұрыс емес.
Қазіргі қазақ тіліндегі нұсқа	«Түзу» (нормаға айналған)		«Түзік» сөзінің қазіргі әдеби тілде орныққан баламасы – «түзу».

Абай шығармаларындағы «ұлығ» тұлғасының қолданылуы.

1. «Ұлығ» және «ұлы» тұлғаларының тарихи негізі көне түркі тілінде «ұлуғ» (uluğ) сөзі «үлкен, жасы үлкен» деген мағынада қолданылған (ұлы (бек, әмір, сұлтан, мырза, басшы, төре, ұлық мағынасында емес)». Бұл сөз: *Орхон-Енисей жазбаларында – uluğ (үлкен, биік), қарахандық дәуірінде – uluğ (үлкен, ұлы, хакастарда – uluğ (үлкен, қария), сары ұйғыр тілінде – uluğ (үлкен, биік) мағынасында қолданылған.*

Көне түркі жазба ескерткіштерінде *ұлуғ* деп айтылатын сөз қазақ әдеби тілінде *ұлы* деп жұмсалады. Қазақ тіліндегі *ұлық* деген варианты «төре, әмір, әкім, бек» мағынада әрі көне қазақ жазба тілінде (шағатай) қолданылған [10, 124].

2. «Ұлық» пен «ұлығ» айырмашылығы:

Сөз	Мағынасы	Тілдік қабаты
Ұлығ (uluğ)	Үлкен, жасы үлкен, биік	Көне түркі
Ұлы	Баласы, сондай-ақ үлкен (ауыспалы мағынада)	Қазақ, қыпшақ-оғыз
Ұлық	Әкім, төре, әмір	Шағатай, көне қазақ жазба тілі
Улуғ	Үлкен, ірі, биік, қария, қарт	Хакас т. (HTS (Hakasça sözlük) 546, сары ұйғыр

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

		тілінде
Естілер де ісіне қуанбай жүр, «Ел азды» деп надандар мұқаймай жүр. Ала жылан, аш бақа күпілдектер Кісі екен деп ұлықтан ұялмай жүр [11, 9].	«ұлық» сөзі <i>әкім, төре, әмір</i> мағынасында емес, «үлкен, қадірлі» мағынасында қолданылған..	Абай шығармаларында «ұлыз» қолданылуы

Абай «ұлыз» сөзін көне мағынасында қолданған, бұл оның шағатай дәстүрін жақсы меңгергенін көрсетеді. Абай тілінде шағатай тілінің ықпалынан бөлек, қазақтың жергілікті говорларына тән кейбір фонетикалық ерекшеліктер де кездеседі.

Ақын шығармаларындағы қазақ әдеби тілінен өзгешелеу қолданылған фонетикалық формаларға төменде келтірілген мысалдарды жатқызуға болады.

Айлану (әдеби тілде *айналу*):

Мүмин болсаң, әуелі иманды бол,
Бендеге иман өзі ашады жол,
Шыр *айлан* да, таза ойла бір иманды,
Мұнафиқ намаз қылмап па, мағлұм ғой ол (*Абай 298*).

Р.Сыздық әдеби тілдегі *айнал-* деп қолданылатын етістік ауыз әдебиеті өлеңдерінде, ескі жырларда көбіне *айлан-* деген көне вариантта кездесетінін жазады [2, 107].

Юлдашев *айлан-* етістігінің түркі тілдерінің барлығында дерлік *айлан-* боп жұмсалатындығын айтып, тек қазақ тілінде *айнал-* боп айтылатындығын ескереді [13, 311].

Орта ғасыр жазба мұралары деректеріне жүгінсек, *айлан-* нұсқасының көнерек екендігін аңғарамыз.

Ашау (*асау*):

«Ең семізін ілейін
Кызық қылып *ашарға*», –
Деді-дағы, аралап,
Жабысты келіп қошқарға (*Абай 396*).

Р.Сыздық осындағы *ашау* қолданысын көнеден келе жатқан жалғастық деп табады:

«Ашау сөзі бірқатар түркі тілдерінде «тамақ жеу, тамақтану «Ашап-ішу» - (*асан ішу*) мағынасын білдіретіні сияқты, ертеде қазақ тілінде де осы мәнде қолданылып келген болу керек. Абайда ол реликт (қалдық) ретінде көрінеді» [1, 140].

Расында, *ашау* етістігінің екі рет қолданылуы сәйкестік емес. Бұған қарап, бұл форманы Абайдың әдейі қолданғанын немесе сол кездегі халық тіліне тән форма екенін аңғарамыз. Жалпы екі дауыстының ортасындағы «с» дыбысының ауызекі тілде «ш» боп айтылуы әбден мүмкін. Өзге түркі тілдерінде *ашады* деп айтылатын сөз тек қазақ тілінде *асады* деп айтылатынын да ескерген жөн.

Беркіну (*бекіну*):

Жігерлен, сілкін,

Қайраттан, *беркін*.

Деп насихат бергенде (Абай 137).

Берік сөзімен байланысты *бекін*- етістігі (ЭСТЯ II 116-120) Абай тілінде *беркін*- деген көне формасында жұмсалған. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде *беркі*- «беку, шынығу, төзу» етістігі көнерген сөз деп берілген (ҚТТС 127).

Қары (*кәрі*):

Құрбыдай қош тұттым

Жасың мен *қарыңды*

Жоқтамай ұмыттым

Ақыл мен нәріңді [11, 29].

Қазақ әдеби тілінде *кәрі* деген жіңішке түрінде қолданылатын сөз 1907 жылғы Мүрсейіт бастырған жинақта *қары* вариантында жазылған. Түркі тілдерінің түгелінде *кәрі* сөзі жуан тұлғасында жұмсалады, қазақ тілінде ғана жіңішке вариантқа ауысқан. Тіпті қазақ тіліне ең жақын деген қарақалпақ және қырғыз тілдерінде *қары* формасы жұмсалады. Көне ескерткіштерге келсек, онда да тек жуан нұсқасы бар. Соған қарағанда Абайда келген варианты көне боп саналады.

Абай қара сөздерін қолжазбадан оқығанымызда онда «р» немесе «л» дауыссызымен басталатын сөзді кездестірмедік, барлығында «ы» немесе «і» дыбысы қосылып жазылған. Мысалы, «Ей қайрат, сенің айтқанұңның бәрі де *ырас*. Ол айтқандарұңнан басқа да көп өнерлеріңнің бары *ырас*, сенсіз болмайтұғұны да *ырас*».

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

Абай тіліндегі форма	Қазіргі әдеби тілдегі нұсқа	Түсіндірме	Абай шығармасынан мысал
<i>Айлану</i>	<i>Айналу</i>	Көне түркілік нұсқа. Орта ғасыр жазба мұраларында кездеседі. Ауыз әдебиетінде жиі қолданылған. Юлдашевтің зерттеуінше, айлан- етістігі барлық түркі тілдерінде бар, тек қазақ тілінде айнал- нұсқасына өзгерген.	Шыр айлан да, таза ойла бір иманды (Абай 298).
<i>Ашау</i>	<i>Асау</i>	«Ашау» сөзі түркі тілдерінде «тамақ жеу, шайнау» мағынасында қолданылған. Сыздық бұл сөзді көне формалардың қалдығы (реликт) ретінде қарастырады. Кейіннен қазақ тілінде «асау» формасы орнықты.	Қызық қылып ашарға (Абай 396).
<i>Беркіну</i>	<i>Бекіну</i>	«Беркі» сөзімен байланысты көне форма. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде беркі- етістігі «беку, шынығу, төзу» мағынасында көнерген сөз ретінде берілген.	Жігерлен, сілкін, Қайраттан, беркін (Абай 137).
<i>Қары</i>	<i>Кәрі</i>	Көне түркі тілдерінде қары тұлғасы кең таралған. Қазақ тілінде бұл сөз жіңішке дауыстыға (кәрі) ауысқан. Қарақалпақ, қырғыз тілдерінде де қары формасы қолданылады.	Жасың мен қарыңды, Жоқтамай ұмыттым (Абай 29).
<i>Ештеме</i>	<i>Ештеңе</i>	Ауызекі тілде жиі қолданылатын нұсқа. Абайда айтылуы бойынша жазылған. Қазақ орфографиялық нормаларында ештеңе болып бекітілген.	Татымды ештеме болмас, Адамсып босқа талтаңдар (Абай 132).
<i>Блай</i>	<i>Лай</i>	Қазақ тілінде «л» дыбысынан басталатын сөздер алдында «ы» немесе «і» дауыстысы қосылып айтылады (ылас, ырық, ылақ). Бұл ерекшелік Абай шығармаларында көрініс тапқан.	Ылайла ылай оймен тұнығыңды (Абай 263).

Абай тілінде көне түркілік, ауызекі сөйлеу тіліне тән, дыбыстық өзгеріске ұшыраған сөздер жиі кездеседі. Ақынның шығармаларында кейбір сөздер архаикалық тұлғасында (мысалы, қары), кейбірі халық тіліндегі нұсқада

(мысалы, ештеме, ылай) сақталған. Бұл ерекшеліктер Абайдың қазақ тілі диалектілерін, көне қолданыстарды жақсы білгенін және оларды шығармаларында орынды пайдаланғанын көрсетеді.

Жоғарыда келтірілген мысалдар Абай шығармаларында сирек кездесетін нұсқаларға жатады. Олар 1961 жылы жарық көрген Абай шығармаларының толық жинағынан және 1909 жылғы араб графикасымен басылған түпнұсқа мәтіннен алынған. Сонымен қатар, бұл қолданыстар қазіргі қазақ әдеби тіліндегі баламаларымен салыстырылып зерттелді.

Жалпы алғанда, Абайдың тілінде көне түркілік элементтер айтарлықтай жиі кездеседі. Әдеби тілден өзгеше фонетикалық нұсқалардың қолданылуын, ең алдымен, сол кезеңдегі *кітаби тілдің, яғни шағатай тілінің ықпалымен байланыстыруға* болады. Ақын көне түркі тілінің негізгі фонетикалық заңдылықтарын жақсы біліп, оларды мақсатты түрде пайдаланған. Өлеңдерінде мұндай ерекшеліктерді *көбіне ұйқас пен буын үндестігін сақтау үшін қолданса, қара сөздерінде қазақтың ескі жазба дәстүріне сүйенгені* байқалады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Сыздықова Р. (2014) Абай шығармаларының тілі. Алматы: «Ел-шежіре». - 384 бет.
2. Сыздық Р. (2009) Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар. Алматы: Арыс.- 272б
3. Абай Құнанбаев шығармаларының бір томдық толық жинағы (1961). Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы. – 696 бет.
4. Бабалар сөзі (2005). 66-69 т. Астана: Фолиант.
5. Kunos I. (2013) Kazan Tatar Manileri (çev. Kaçalın M.). Ankara: TDK Yay. - 140 s.
6. Ölmez M. (2007) Tuvacanın Sözcükleri Eski Türkçe ve Moğolca Denkleriyle. Wiesbaden. – 516 s.
7. Вербицкий В. (1884) Словарь алтайского и аладагского наречий тюркского языка. Казань: 1884. – 494 с.
8. Сыздықова Р. (1968) Абай шығармаларының тілі. Алматы: Ғылым баспасы. - 336б.
9. Gulsevin G. (2016) What Kind of Oghuz Dialects Were Spoken in the 11th Century? BILIG, pp.269-300, KIŞ 2016 / SAYI 76. http://bilig.yesevi.edu.tr/shw_artcl-791.html
10. Adilov M. (2019) On some Mongolian words preserved in Kazakh idioms. Turkbilig. V.38. P.119-142.
11. Абай (1909). Санкт-Петербург: Восточная печать. - 120 бет.
12. Малов С. (1957) Язык желтых уйгуров, словарь и грамматика. Алматы: Наука. - 196 с.
13. Юлдашев А.А. (1961). Глаголы чувственного восприятия в тюркских языках. Историческое развитие лексики тюркских языков. Москва: Наука.